

Олена Кривицька

ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ: ДОНБАС

Ідентифікаційні процеси на теренах пограниччя відбуваються на символічному рівні. Створюється регіональний символічний універсум, формуються транскордонні ареали із власною ідентичністю, в яких локальна ідентифікація домінує над іншими. Показано особливості ідентифікації соціуму Донбасу як ареалу пограниччя, проаналізовано виклики формування спільної ідентичності українських громадян.

Ключові слова: *пограниччя, прикордоння, ідентичність, консолідація.*

Olena Kryvytska. Identity of Ukrainian borderland: Donbas. *Identification processes on a borderland space occur at a symbolical level. The regional symbolical space is created, crossborderland regions with own identity in which local identification dominates over others are formed. The article represents peculiarities of identification society border, causing challenges of forming a common identity of Ukrainian citizens.*

Key words: *borderland, frontier, common identity.*

Сучасні трансформаційні процеси спричинили актуалізацію уваги до соціокультурних процесів в ареалах пограниччя. Феномен

пограниччя полягає в тому, що в його просторі відбуваються процеси «нашарування» різних соціокультурних маркерів, формується явище «серединної культури». Цим ареалам притаманна особлива система взаємодії між «своїм» і «чужим». Межі цієї взаємодії не тотожні, не збігаються із територіальними кордонами або демаркаційними лініями. Для суб'єктів пограниччя вельми актуальним є усвідомлення локальної ідентичності. Внаслідок мобільності соціуму на пограниччі збільшилася спокуса «запозичити» модель «іншого», «чужого» суспільства, що спричиняє *деформацію традиційних маркерів ідентифікації*.

На пограниччі може відбутися «відхід» від локальної регіональної ідентичності задля зближення з носіями «іншої» культури на кордоні. Ідентичність пограниччя як цілісність виникає в точці перетину багатьох ідентичностей: етнічної, релігійної, регіональної, національної, історичної, культурної. Вона відтворюється у практиках символізації та пам'яті, артикулюючи образи «друзів» та «ворогів», звертаючись до національної чи державної ідеї або, навпаки, руйнуючи їх [1, с. 98]. На відміну від ідентичності релігійної, культурної чи етнічної, порубіжна ідентичність активно реагує на зміни адміністративних кордонів, на економічні та юридичні трансформації. Як наслідок – вплив домінуючих ідеологій у порубіжжі дещо послаблений. Польський дослідник Т. Зарицький зазначає: «Враховуючи, що регіони, яких зараховують до категорії прикордонь, є зазвичай периферійними... «прикордонні» наративи можна розглядати як субститути наративу ослабленої національної держави...» [1, с. 96]. Слабкість офіційного наративу в порубіжжі зумовлює формування як змішаної ідентичності, із соціокультурних впливів зовні, так і наявність автентичної.

В умовах конфлікту ідентичностей в українському порубіжжі вибудовується модель альтернативної ідентичності. Особливої уваги тут набувають ідеологічні переорієнтації від норм та ідеології центру, може створюватися культурний простір, який вписується в межі кількох цивілізаційних моделей та окремих форм ідентичності. Пограниччя та культурний полілог набувають мультикультурних цінностей, що є альтернативою офіційним, домінуючим дискурсам «центру» [2, с. 11]. Подолання ліній

розмежувань невідворотно означає отримання нового досвіду, зміну власної ідентичності. Мешканці пограниччя здатні до зближення з «іншою» культурою, вони більшою мірою залежні від «інших», здатні існувати в рамках кількох соціокультурних моделей. Можна припустити, що у просторі пограниччя територіальні ідентичності здатні ефективно конкурувати з національними. Актуальність проблем дослідження пограничних соціумів посилюється штучним роздмухуванням політичних проблем співіснування різних територіальних спільнот.

Ідентитети на пограниччі зумовлені впливом кількох кордонів, перш за все, державних, а головне – соціокультурних. Але під впливом «ефекту маргіальності» (формула Я. Верменич) особа пограниччя змушена виробляти новий модуль культурної адаптації. В умовах змін соціокультурної ситуації й трансформації суспільства це спричиняє формування нових кордонів в соціумі, що зумовлює конфлікт «плаваючих» ідентитетів, який проявляється у «з'ясуванні відносин». А це призводить до наростання напруги та визначення «своїх» і «чужих» в ареалі пограниччя. Якщо руйнується система традиційних символів і стереотипів, що проявляється у формі ідентифікаційної кризи, а державні або суспільні інститути не можуть запропонувати замість втраченої системи смислів та ідей нову, залишається єдиний шлях – створення образу протилежного «іншого», формування ідентичності за лінією «ми» – не «вони». «Чужий» визначає зовнішні границі «своїх» у пограниччі, «межі розуміння ідентичності групи».

Процеси глобалізації позначилися на збільшенні прозорості державних кордонів, спричинили виникнення поняття «транснаціональної культури», в межах якого проблема «іншого» постає у зовсім новій площині, як мотив суверенізації «чужого». Проте на цьому шляху соціуми підстерігає чимало небезпек, перш за все тенденція винаходження «іншого» за законами попиту [9, с.115]. Намагання універсалізувати відмінності здатне провокувати виникнення дисонансу «ми»/«вони», спричиняти вибудування ціннісного самозахисту на основі «відторгнення чужих». За таких умов на сприйняття тих чи інших спільнот впливають переконання індивіда, система його власних цінностей, символів. Вони

консервують кордони, які поділяють світ на «домени «наш»/«їхній» (формула З. Маха), організують простір соціокультурної взаємодії, формують власний досвід сприйняття себе через ставлення до «іншого». Спільноти сприймають соціокультурні ідентитети як уявний кордон між «ми» і «вони», як інструмент дистанціювання. Так, матриця «сприйняття/несприйняття» є індикатором ідентифікаційних практик та культури суспільства. Дистанція між носіями різних ідентитетів може варіюватися від симпатії до ворожості у процесі змагання між старими та новими смислами суспільства. У кризових ситуаціях повернення до «своєї» ідентичності здатне спричинити протистояння в суспільстві за лінією «своїх»/«чужих».

Ми стали свідками того, коли за умов змін ціннісних матриць суспільства комунікація в ньому будується з відкиданням потенціалу порозуміння, на основі конструкту «ми»/«вони». В порубіжжі утворюється специфічна матриця простору відносин, яка формується як «своїми», так і «чужими» у стикових зонах культур. При цьому найчастіше формується якісно нестійкий перехідний континуум, простір, в якому «багатобарвність домінує над єдністю й одноманітністю» [3, с. 112]. Гетерогенність порубіжжя здатна зумовлювати розбалансованість соціокультурної системи, «зіткнення» традицій, спричинити негативну ідентичність. Тут з категорії «своїх» часто виключаються й ті, для яких регіональна та локальна ідентичність не є пріоритетною в системі цінностей. Це призводить до проявів визнання/невизнання та опозиції «ми»/«вони». Ставлення до інших як до «чужинців» означає наявність кордонів, які втілені в цінностях, способах поведінки, традиціях, ментальних матрицях. Чіткою демаркаційною лінією ці кордони стають за умов «накладання» культурних відмінностей на історичні, ідейно-політичні, конфесійні та лінгвістичні особливості розвитку спільнот.

Незважаючи на зростаючу уніфікацію соціокультурних маркерів суспільства, актуалізуються прагнення різних сегментів соціуму до збереження традиційних маркерів ідентичності, насамперед культурної. Особистість намагається визначити соціально-культурні межі свого існування, долає межі свого «я», ототожнюючи себе з будь-якою спільністю. Такий стан часто виникає в умовах соціокультурної трансформації в суспільстві. За її

умов потенціал ідентичності використовується етнічними елітами в боротьбі за владу, сприяючи посиленню впливу культурних відмінностей за ознакою «свій»/«чужий». Етнічний кордон перетворюється на лінію «зіткнення» спільнот, в інструмент «відчуження іншого» та дезінтеграції в суспільстві [4, с. 230]. Негативні образи, соціальні страхи, взаємна недовіра, відчуття незадоволеності, ображена гідність – той «емоційний розчин», який спричиняє зміцнення кордонів соціокультурного простору.

Отже, багатокультуральні соціуми порубіжжя є зонами ризику. На збереження рівноваги в них впливає дисонанс маркерів сприйняття «ми»/«вони», а штучно вибудовані кордони між «своїми»/«чужими» просторами обертаються також ізоляціоністськими настроями. Зауважимо, що концепт кордону фокусує увагу на тому, що власне «ми» відрізняється від «вони» мовою, культурою, світоглядними стереотипами, традиціями, ментальною мапою. Ця обставина, вважає В. Євтух, змушує з особливою ретельністю підходити до включення етнічних маркерів у дискурс інтеракційних поведінкових активностей етнофорів [19]. Кордони зумовлюють наявність стереотипів, консервацію традицій, впливають на геополітичні уявлення спільнот. Вони спричиняють конструювання гібридних ідентичностей, коли належність до регіону постає виключно як власна екзистенційна цінність особи. Такий стан ідентифікаційних процесів характерний для соціокультурного простору пограниччя. Тут створюється регіональний символічний універсум, де регіональна ідентифікація домінує над іншою.

Багатовікова бездержавність і тривале перебування регіонів України у складі різних, часто ворогуючих між собою держав, не могли не позначитися на колективній свідомості, не вплинути на формування порубіжної ідентичності. Українське пограниччя (українсько-польське, українсько-російське, українсько-румунське) становить пограниччя культур, спільнот, традицій, цінностей життя. Пошук спільних соціокультурних сенсів в ареалах пограниччя є проблематичним з огляду на вплив наслідків різноманітного історичного минулого, геополітичних факторів. Упродовж століть на українських просторах співіснували території, підпорядковані різним державам, що спричинило феномен українського «розділення», стан роздвоєної лояльності, дихотомію ментальності. Так,

А. Міллер звертає увагу на те, що низка ареалів на окраїнах імперій (таких, як імперія Романових – *Авт.*) являють собою «складні пограниччя», де стикалися впливи різних держав [5, с. 89].

Формоутворюючими ландшафту пограниччя Сходу є домінуючі слов'янсько-радянські культурні ідентичності, частину яких становлять ідентичності так званого «русского міра» [6, с. 32–33]. Доводиться констатувати, що порушення рівноваги у порубіжних територіях здатне викликати напругу та соціальні ускладнення. Коли змагання за ресурси переміщується в економічну, інформаційну, культурну сферу (як сталося частково на Донбасі), виникає загроза й державному суверенітету. Процеси на таких прикордонних стиках здатні спричинити відцентрові тенденції розвитку, формувати вузли з нерозв'язаних питань. Ось чому в умовах трансформації суспільства зони пограниччя є ареалами нестабільних систем, які перебувають у пошуку власних форм організації.

У просторі українсько-російського пограниччя заслуговують на увагу порубіжні етнокультурні ареали Східної України. Складні політичні процеси формування владних еліт, зокрема, на регіональному рівні, заактуалізували питання щодо долучення східних регіонів до національного дискурсу. Однак не варто нехтувати тим, що суттєвим чинником впливу тут став «російський чинник». Крім того, стрімке зростання місцевих економічних еліт посилило тенденції виокремлення цих областей у політичному ландшафті як своєрідної «турбулентної геополітичної зони». Максимально актуалізовано сприйняття регіону у названому форматі було під час політичної кризи та військової агресії Росії проти України на початку 2014 р. Дослідниця східноукраїнських ідентичностей О. Філіппова справедливо вважає цей процес як перетворення українсько-російського пограниччя на російське [7, с. 16–17].

Донецькій ідентичності властива суперечність між великими можливостями («степова вольниця») і жорсткими обмеженнями («галерна праця»). Можна погодитися з думкою Г. Куромії: «Упродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи, і саме ця свобода й визначила вкрай брутальну та жорстоку політичну історію Донбасу... Приваблений волею й можливостями цього прикордонного регіону, тут осідав строкатий люд з усієї країни та з-поза її

меж, а безжальна економічна експлуатація й міжетнічні сутички були частиною повсякденного життя Донбасу» [8, с. 18]. Поза сумнівом, Донбас становить особливий регіон, який сформувався відповідно до історичних тенденцій та закономірностей розвитку, характерних для пограниччя / фронтиру з його сприйняттям, ставленням та інтерпретацією таких понять, як «кордон», «сусід», «свій / інший», «свій / чужий». Кордон з Росією, близькість до поліетнічного Кавказу, високий рівень урбанізації за умови зосередження в регіоні потужних підприємств, залучення великої кількості працівників з різних місцевостей і водночас потужний сільськогосподарський потенціал – чинники, що зумовили закономірності історичного та культурного розвитку регіону, ментальних особливостей соціуму. Висока частка російськомовного населення вплинула на формування протиставлення «ми/вони» у соціокультурному просторі. Де «вони» – всі, хто ідентифікує себе в межах загальноукраїнського ідентифікаційного поля. Наслідком цього стало створення штучних кордонів міжкультурної комунікації, ліній демаркації в етнополітичному просторі, що зумовило протилежне ставлення представників Західного і Східного регіонів до ключових проблем українського суспільства. Це підтвердило дослідження трендових ідентичностей та ієрархії суспільних лояльностей, яке проводилося в 1994 р. та 2014 р. у Львові та Донецьку – містах-символах регіонів. Відповіді на питання «Якою мірою, на Вашу думку, кожна з наступних подій є важливою для розуміння історії України?» виявили цікаві і неоднозначні результати, про що свідчать наведені дані. «Дуже важливими» респонденти вважали такі події:

«Київську Русь»: Львів у 1994 р. – 72,7%, у 2014 р. – 83,6%,
Донецьк у 1994 р. – 77,2%, у 2014 р. – 80,6%;

«Козацтво»: Львів у 1994 р. – 74,1%, у 2014 р. – 66,9%;
Донецьк у 1994 р. – 45,9%, у 2014 р. – 66,9%;

«Переяславський договір між Україною і Росією»: Львів у 1994 р. – 33,4%, у 2014 р. – 54,5%; Донецьк у 1994 р. – 77,7%, у 2014 р. – 70,5%;

«Українську Народну Республіку»: Львів у 1994 р. – 67,5%, у 2014 р. – 67%; Донецьк у 1994 р. – 23,3%, у 2014 р. – 50,6%;

«Проголошення незалежності України у 1991 році»: Львів у 1994 р. – 90,4%, у 2014 р. – 97,1%; Донецьк у 1994 р. – 28,0%, у 2014 р. – 80,2% [9].

Попри виявлені розбіжності найбільш вагомим показником є зростаюча цінність незалежності України. На 2013 р. кількість прихильників незалежності в регіоні становила 80%, а кількість бажаючих об'єднатися з Росією становила менше 15% [10]. Попри спроби «демонізувати» образ Західної України та Майдан-2013 в інформаційному просторі Донбасу, опитування населення, проведене у квітні 2014 р. Київським міжнародним інститутом соціології, засвідчило: більшість населення регіону – за збереження Донбасу у складі України і лише 30% – за від'єднання східних областей від України [11]. Актуалізація регіонального патріотизму, політизація проявів регіональної ідентичності за надзвичайної активності телевізійних медіа використовувалися як один із прийомів виборчих технологій упродовж щонайменше останнього десятиліття задля перемоги на виборах тієї чи іншої політичної сили. Не можна не погодитися з тим, що за активної участі мас-медіа Донбас було перетворено на «своєрідний символ регіональної ідентичності» (формула Ю. Ніколайця). «Відповідність»/«невідповідність» образних конструкцій Донбасу існуючим реаліям заслуговує на особливу увагу. Так званий «регіональний патріотизм» став одним із чинників, за допомогою якого відбувалася маніпуляція колективною свідомістю, творилися нові квазіідентичності зі штучно сконструйованими моделями регіональної пам'яті. Відбувалося конструювання образу регіонального «свого» і негативного «іншого» – «гіршого від свого». Образ Донбасу втілювався у двох протилежних матрицях. Одна, «ми – донбасівці!», підкреслювала особливість мешканців регіону. Інша, «Донбас – проросійський регіон», формувала образ території, негативно налаштованої до «українськості»: культури, мови, традицій та ін. Нова донбаська ідентичність створювала ілюзорний «фантом Донбасу», відволікаючи увагу суспільства від соціальних проблем, масового безробіття, катастрофічного забруднення атмосфери, нищення української культури. «Свідоме безвладдя», врешті-решт, обернулося гуманітарною катастрофою для регіону.

Дослідження параметрів ідентичностей мешканців Донбасу виявили динаміку «радянської ідентичності» у соціумі. Наприкінці 1999 р. цей показник зменшився вдвічі порівняно з 1994 р. – з 45% до 21,5%. У 2014 р. також спостерігалось зниження «важливості» цієї ідентичності – близько 10% [12]. На ідентифікацію респондентів за маркером «радянська людина» вплинули перманентні кризи передостанніх років, загострення боротьби навколо мовного питання, загальний стан дезадаптації соціуму, які час від часу детермінують ситуативне збільшення кількості її носіїв на тлі зниження актуальності «радянськості».

Принагідно зауважимо, що стереотипи, успадковані з часів спільного проживання українців з росіянами у Радянському Союзі, накладають серйозний відбиток на перебіг соціокультурного розвитку українсько-російського порубіжжя. Певна частина соціуму й сьогодні ідентифікує себе з неіснуючою державою, а це зумовлює консервацію негативних ідентитетів культурної ідентичності громадян, створюючи «парадокси суспільної амбівалентності» (формула М. Рябчука) [13]. Можна говорити про реальне превалювання локальної ідентичності над регіональною, про існування як західноєвропейського, так і російського поля ідентифікації в суспільстві.

Варіативність ціннісних смислів визначається ставленням населення до різного роду символів. Наявність у міському просторі Донецька копії московської «цар-пушки», з одного боку, є свідченням наявної проросійської орієнтації деяких мешканців. За результатами соціологічного опитування, проведеного Центром імені О. Разумкова, підтвердило, що проросійських прихильників – абсолютна меншість. Зокрема, ставилося питання: «Останнім часом у деяких місцях учасники мітингів піднімали над адміністративними будівлями державні прапори Російської Федерації, як Ви до цього ставитеся?», оскільки ставлення до російських трикологів – це маркер ставлення соціуму до приєднання до Росії. Опитування показало: до «підняття російського прапора» на Сході позитивно ставляться лише 10% населення регіону. На Донбасі: позитивне ставлення висловили 12%; негативне – 70%. Таким чином, більшість населення Донецького регіону не сприймає ідею «русского міра» і «лише кожна

восьма людина готова вийти з «хлібом-сіллю» назустріч російським військам» [12].

Варто визнати, що образ Донбасу, як джерела формування загроз існуванню унітарної України, формувався штучно. Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України (останній у липні 2013 р.) підтвердив, що інститут автономії як інструмент та необхідна умова для самоврядування регіональних спільнот не є затребуваним. А відцентрові прагнення в українському суспільстві мають емоційне забарвлення в умовах стрімких змін політичної кон'юнктури, залежать від зовнішньополітичних чинників та є «реакцією самозахисту в умовах невирішеності питань своєї культурно-цивілізаційної ідентифікації» (формула Я. Верменич). Актуалізацію питання автономії респонденти пов'язують з приходом до влади «чужих» для регіональних спільнот політичних сил.

Систему суспільних відносин, атмосферу та менталітет Донбасу як зони «російського прикордоння» блискуче описує Г. Коржов. Брак культури, тяжка фізична праця, втрата етнічності, гнітюча фабрично-заводська система й інші фактори «сформували типаж мешканця краю – образ заробітчанина, людини, що не має власної історії і традиції, сталих гуманістичних цінностей, особи, що була налаштована ставити матеріальні цінності понад ідеальні та духовні, що значною мірою викривленими настановами створює навколо себе певну маргінальну культуру, яка, з одного боку, є суцільним відокремленням тутешніх мешканців від традицій та цінностей інших культур, а з другого – ствердженням специфічного виміру існування в площині буттєвої тимчасовості, відчуженості людей від творчої праці, влади, культури, історії» [14, с. 100]. Таким чином сконструйовано регіональну ідентичність, яка серед ієрархії «інших» стала привілейованою.

Аналізуючи генезу регіональної ідентичності Донбасу, Г. Коржов зазначає, що посилення регіональної ідентичності в 1990-х рр. ХХ ст. обумовлювалося «компенсаторною функцією – ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою» [14, с. 40]. Внаслідок складних політичних процесів формування владних еліт, зокрема, на регіональному рівні, постало питання

про те, як саме «вписати ці регіони в національний дискурс». Каталізатором цього процесу став міф про «російський чинник». Намагання сформувати образ Росії як зовнішнього «іншого» неминуче стимулювало конструювання внутрішнього «іншого» у прикордонних з Росією поясах [7, с. 84]. Як зазначає Л. Нагорна: «Донбас – найбільш показовий, хоч і не типовий приклад регіону, етнічна структура якого не відіграє помітної ролі у соціальній стратифікації» [15, с. 67]. За І. Кононовим, характерним для етнічної структури Донбасу є «велике ядерне утворення – українсько-російська домінуюча «етнічна коаліція». Це «утворення виникло внаслідок зближення ціннісних уявлень українців та росіян, формування синтетичних українсько-російських явищ в культурі регіону, зламу ендогамного порогу між цими етнічними групами» [16, с. 65]. На відміну від Галичини, яка «створила майже герметичне по відношенню до України символічне середовище» з акцентом на етнічності, у Донбасі головним стрижнем соціальної структури завжди були не етнічні, а соціально-економічні ієрархії. Проведене автором опитування дало підстави стверджувати, що більшість респондентів (як українців, так і росіян) сприймали населення Донбасу як «особливу спільноту людей». Однак більшість українців визначали «український характер донбаської спільноти», а більшість росіян сприймали мешканців області як росіян [17]. Звертаючи увагу на такі особливості простору регіону, можна стверджувати, що специфіка культурного капіталу українського Сходу не в його «недоукраїнськості», а в тому, що він є транскордонним регіоном.

Серед основних причин виникнення конструкту «особливої донецької ідентичності», на думку В. Головка, такі:

- світоглядна суперечність;
- соціально-економічна ідентичність;
- політична ідентичність і ставлення до держави Україна;
- національно-культурна ідентичність [18, с. 345–355, 369].

Аналізуючи причини подій на Донбасі, В. Євтух зазначає: «Що ж до сьогоденного протистояння, то тут спостерігається специфічна «етнополітична поведінка» лідерів етнічних груп, які виступають за утвердження і вивищення власних інтересів або за зайняття своїми етнічними групами кращих ніш у соціально-економічній, політичній та культурній сфері. Так от, мені здається,

що в Донбасі реально протидіють два компоненти, один з яких – це російський, який активно лобіювався як за часів СРСР, так і впродовж останнього двадцятиріччя політико-економічною елітою краю. Навіть за наявності інших етнічних спільнот краю (наприклад, греків) домінантною залишалась російська, яка детермінувала систему політичних, економічних та культурно-ідеологічних констант регіону» [19].

Принципово важливим елементом у моделі пограниччя є концепт кордону. Сучасна лімологія інтерпретує кордон як соціальний, культурний і політичний конструкт [20, с. 93]. Про новий порубіжний тип свідомості та нові суспільні відносини, що формують кордони, наголошує і Я. Верменич. Вона стверджує, що з позитивної точки зору кордон стимулює рухливість та ініціативність, надає можливості діалогу й обміну культурними здобутками, а з негативної – провокує постійні стресові ситуації, зони напруження і воєнних конфліктів [21, с. 31]. Тобто прикордонний простір – соціально-географічна зона, в межах якої ефективно взаємодіють культурні, політичні системи сусідніх країн і стикаються їхні інтереси.

В умовах відкритого військового конфлікту в Донбасі актуальність маркера ставлення до державного кордону поза жодним сумнівом. Зміни, що відбулися на українсько-російському кордоні, є результатом зламу Ялтинської системи міжнародних відносин, що змусило по-новому поглянути на маркер державного кордону. Парадокс полягає в тому, що сучасні державні кордони перетворюють пограниччя в особливі регіони, де формуються нові спільноти та соціокультурний простір. У цьому просторі кордон не сприймається як бар'єр у спілкуванні «своїх»/«несвоїх».

Т. Журженко справедливо вказує, що українсько-російський кордон тісно пов'язаний з проблемою національної ідентичності, набуває сенсу захисту від «небезпечної відкритості зі Сходу». До набору загроз внаслідок незахищеності кордону належать : культурний, інформаційний вплив Росії, економічна інтервенція, загроза лінгвістичній ідентичності та ін. [22, с. 11]. Безумовно, історико-культурний досвід східного пограниччя дає підстави констатувати, що населення в межах російсько-українського прикордоння зберегло свою культурну карту і відчуває ментальну

близькість, що підтверджує довготривалість історичних кордонів. Дослідження показали, що більшість населення східного пограниччя вважає, що українсько-російський кордон – це кордон поміж «своїми». На їхню думку, це «примарний» кордон, який «існує в інтересах влади», а не розділяє «своїх» від «чужих». У Донбасі впевнені у тому, що «кордон взагалі не потрібен», оскільки українсько-російський кордон – «між своїми» – 66%. [23].

За даними КМІС, у квітні 2014 р. на запитання «Якими би Ви хотіли бачити стосунки України і Росії?» 70% опитаних відповіли: «Україна і Росія мають бути незалежними, але дружніми державами – з відкритими кордонами та без віз». У межах названого опитування відповідь «Україна і Росія повинні об'єднатися в одну державу» підтримали: 12,4% мешканців Донецької; 15,9% Луганської областей. За «непотрібність кордону» висловились **43,5%** опитаних мешканців Донбасу [12]. Це пояснюється тим, що більшість населення ідентифікує себе як росіян або радянських. Такий стан спричинив консервування радянської та конструювання негативної ідентичності. Внаслідок цього сформувалися виклики загальнонаціональної єдності. На тлі трагічних подій у регіоні відбувається деформація сприйняття прикордоння як «кордону безпеки». На запитання «В чому проявляється вплив прикордонного розташування області»: 40% донбасівців вибрали варіант «ближче небезпека військових дій» (в Галичині таку відповідь обрало 7,4% респондентів). На відміну від Галичини, де міграційні наміри пов'язані передусім з економічними чинниками, «тут немає жодних перспектив для нормального працевлаштування», в Донбасі увага акцентується не тільки на економічних, але й на соціально-політичних чинниках – «не подобається політичний розвиток країни», «існує загроза війни». Отже, ставлення до кордону з Росією як до «м'якого кордону» зі «своїми» залишилося незмінним.

Зважаючи на останні події в Україні, можна прогнозувати суттєві зрушення у сприйнятті мешканцями східного пограниччя маркера державного кордону. Можна припустити, що відбудеться така диференціація: на територіях, не підконтрольних Україні – посилення думки у непотрібності кордону з Росією; на територіях, підконтрольних центральній владі – прагнення до встановлення

«європейського» режиму кордону зі східним сусідом. Цьому сприятиме невизначеність політичного статусу Донбасу. Проект Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» [24] і ставлення центральної влади щодо подальших перспектив цих територій [25] передбачає існування «на окремих територіях» регіону двох політичних центрів: Київ – Москва / «ЛНР» – «ДНР». Це суперечить критеріям кордону як соціального інституту, який задає простір функціонування іншим соціальним інститутам і окреслює межі полів влади. Такий своєрідний перетин «інституційних порядків країн з різними соціально-політичними режимами в умовах військового конфлікту між ними спричинитиме виникнення кондомініуму східного пограниччя» [25]. Тобто статус «окремих районів» Донбасу призведе, на нашу думку, до виникнення «кондомініуму», «протекторату», так би мовити, «асоційованої держави» (!) в унітарній Україні. Це спричинить демонізацію Сходу як «чужого» та призведе до вибудовування стратегії «внутрішньої колонізації», зміщення лінії східного пограниччя у бік українського ландшафту. А це призведе до формування ареалу пограниччя обабіч «лінії розмежування», конструювання нових параметрів «ворога», зміщення кордонів традиційних соціокультурних ідентитетів: колишні «свої» (громадяни України) за лінією нового штучного кордону – маркуються як «чужі». Зазначене зумовить уповільнення процесу побудови спільної громадянської ідентичності.

У просторі соціокультурного пограниччя Донбасу бракує символічного ресурсу для конструювання альтернативної версії національної ідентичності. Ось чому формулу «Схід та Захід разом» можна тлумачити не тільки як заклик до єднання, а й як констатацію ментальної невизначеності. З іншого боку, не можна не враховувати наявну тенденцію на контакт, за якого «народжуються соціокультурні інновації, здатні збільшувати ресурсний потенціал регіонів по обидва боки кордону» [26, с. 90], коли кордон уже сприймається як «коридор», «ворота», а пограниччя усвідомлюється як простір соціокультурних контактів і взаємо-впливів, взаємозбагачення та співпраці.

Сьогодні, коли частина країни занурилася у стан непередбачуваності, варто подивитися на проблеми формування спільної ідентичності крізь призму концепту пограниччя. Війна на Донбасі нагадала нам, що з існуванням культури пограниччя, спільнот пограниччя пов'язані наявні ризики національної безпеки. Особливо небезпечною виявилася недооцінка стану регіональної свідомості, самопочуття «людини на межі», «людини пограниччя» (уведене О. Мартинесом). Ми маємо справу з **вираженням соціокультурним конфліктом, в якому є ознаки дифузності**. За умов руйнації єдиного духовного поля різні сегменти соціуму вибудовують для себе протилежні бачення моделі держави та її свого місця у цій державі. Криза, яка має місце на Сході країни, є також **світоглядною**. Події 2014 року, зміна матриці влади, анексія Криму зробили свою справу: деморалізовані громадяни повірили в можливість повторення кримського сценарію в інших ареалах пограниччя. У контексті нових загроз національній безпеці, що сформувалися внаслідок військової агресії Росії проти України, важливим є з'ясування специфіки ідентичності Донбасу, що важливо для вироблення стратегії на шляху до загальноукраїнської консолідації.

Соціологічне дослідження «Динаміка патріотичних настроїв», проведене в серпні 2014 року групою «Рейтинг», свідчить, що понад 60% жителів Донбасу сумують за СРСР. При цьому, якщо в Центрі, на Сході і Півдні впродовж 2013–2014 рр. кількість прихильників СРСР зменшилася, то на Донбасі – зросла. Серед етнічних росіян кількість тих, хто досі шкодує за втратою СРСР, за рік зросла з 55% до 60%. Серед етнічних українців цей показник зменшився із 38% до 29%. Динаміка ностальгії за СРСР та ставлення до ОУН–УПА є вельми показовими маркерами ціннісного вибору людей в Україні. Так, відповідно до результатів дослідження соціологічної групи «Рейтинг» у жовтні 2015 року третина (31%) опитаного населення України шкодує про розпад Радянського Союзу; більшість 56% – не шкодує, 14% – не визначилися [27]. Про розпад СРСР більше шкодують російськомовні громадяни (останніх удвічі більше, порівняно з їх однодумцями серед україномовних). Динаміка настроїв свідчить про те, що з кожним роком зменшується кількість респондентів, які сумують за СРСР: у

2010 році таких було 46%, у 2013 – 41%, у 2014 – 33%, у 2015 – 31%. Відповідно до Моніторингу соціальних змін за 2014 рік Інституту соціології НАН України громадянами СРСР вважають себе 13,9% населення Донбасу (відповідний загальноукраїнський показник – 5,5%) [28]. Саме в тих регіонах, де мешкають громадяни – носії «радянських цінностей», розгорнулася російська агресія у 2014 році. Конфронтація на міжрегіональному рівні кількох моделей пам'яті, в основі яких різне сприйняття комуністичної ідеології, радянського історичного досвіду та українського визвольного руху, деструктивні зовнішні інформаційні впливи та пропаганда з використанням викривлених трактувань історичних фактів, можуть у майбутньому ще більше посилити вияви нетолерантності, екстремізму, антидемократичних рухів та ксенофобії. «Примирити» історичну пам'ять можливо тільки завдяки високому рівню володіння неупередженою історичною інформацією.

Результати соціологічного дослідження, проведеного до 24-ї річниці Дня Незалежності України, показали протилежне ставлення населення регіонів до історичних подій. На Донбасі серед негативних подій були названі: Майдан 2013–2014 рр. (32%), Голодомор 1932–1933 років (31 %) та розпад СРСР (29%). Найбільш шановані на Донбасі – Гетьман Хмельницький (19,5%), цар Петро I (17,5%), Михайло Грушевський (12%) і князь Володимир (11%). До трійки антигероїв увійшли Й. Сталін (42 %), В. Ленін (19 %) та В. Ющенко (19%) [24]. Відмінності в ставленні до історичних подій і постатей є маркером формування громадянської самосвідомості жителів України. Регіон демонструє своєрідну матрицю історичної пам'яті. Тут власна шкала соціокультурних цінностей «сприйняття», яка сформувала «відторгнення» загальноукраїнського проекту.

Суттєвим викликом формуванню спільної ідентичності стало сприйняття інтеграційних альтернатив. Традиційно виступали за інтеграцію у Митний союз український Південь, Схід та найбільше – Донбас. У травні 2014 року, коли підтримка Митного союзу стрімко впала в усіх регіонах, на Донбасі більшість населення підтримала Митний союз – 68%; ЄС – 13%. Якщо в грудні 2015 р. кількість прихильників вступу до ЄС становила 53% дорослого населення; на Сході (Харківська, Донецька та Луганська області) – 29% [29]. На запитання «Яка Ваша позиція щодо можливого зближення України з

ЄС: Європейський Союз розуміє потреби України?»: «згодні» – 26,8% респондентів Донбасу; «не згодні» – 40,4% (найвищий по країні). На запитання «Яка Ваша позиція щодо можливого зближення України з ЄС: зближення України з Європейським Союзом загрожує розвитку української культури?»: згодні – 32,5% респондентів Донбасу; 36,6% – «не згодні» (найнижчий по країні). На запитання «Яка Ваша позиція щодо можливого зближення України з Російською Федерацією: **РФ розуміє потреби України?**»: «згодні» – **50,4%** респондентів Сходу та **43,5%** Донбасу; «не згоден» – 25,1% респондент зі Сходу (найнижчий по країні), **31,6%** – респонденти з Півдня, **33,4%** – з Донбасу [30]. На запитання «Яка Ваша позиція щодо **можливого зближення України з РФ: зближення** України з Росією **загрожує**»: **17,5%** респондентів Сходу відповіли, що згодні з такою постановкою питання (найнижчий показник по країні). Погодилися з таким твердженням **26,2%** респондентів Донбасу та 27,4% – Півдня [25].

Наведене вище свідчить про укорінення в суспільній свідомості Донбасу, як східного порубіжжя, архетипів, символічних образів, які сформувалися в ході процесів соціалізації соціуму. Такі архетипи «закарбовані у пам'яті людини острівцями «закодованої інформації» (формула І. Кресіної), стають феноменами пам'яті, міфології, культурної самобутності, а то й визначальними чинниками поведінкових реакцій соціуму. На пограниччях вибір ідентичності становить складну, «навіть нестерпно болісну процедуру» [26, с. 73]. Саме відчуття ситуації цивілізаційного пограниччя, власна матриця визначають специфіку громадянської ідентифікації на Донбасі, забезпечуючи стан «на межі» культур.

Пріоритетною для Донбасу є громадянська ідентичність, але її обирають 34,2% населення. **Регіональну** ідентичність обрали – **27%** (найвищий показник у країні, порівняно з загальнонаціональним показником, що становить 8%). **Громадянами Радянського Союзу (!)** вважають себе **13,9%** населення Донбасу (відповідний загальноукраїнський показник – 5,5%). На Донбасі найвищі показники прихильності подвійного громадянства (2014 р.) – 50,5%; загальнонаціональний рівень – 27,8%, на Півночі – 16,6%, у Центрі

– 14,3% [31]. Відповідно до результатів загальнонаціонального опитування населення України, що було проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 26 червня по 18 липня 2015 р, **федеративний устрій країни** підтримало: на Сході – **9%**; на Донбасі – **12%**. Проте слід наголосити, що жоден з респондентів донецького регіону не висловився за вихід з України [31].

Серед результатів дослідження громадської думки в 2015 р. щодо бачення населенням України майбутнього «ДНР – ЛНР» та встановлення миру на території Донбасу такі: «введення в Україні **федеративного устрою**» – **35,7%** (загальноукраїнський показник – 8,1%); «надання «ДНР» та «ЛНР» особливого статусу в межах України – 24,6% (загальноукраїнський показник – 13,5%). Найменша кількість респондентів Донбасу за «**відокремлення території, зайнятих «ДНР» і «ЛНР», від України**» – **2,4%** (загальноукраїнський показник – 8,2 %). Перевагу збереженню **цілісності держави** віддали 86% опитаних та **75%** опитаних в Донбасі [32]. Щодо статусу Донбасу: «**бути частиною України**» – 53% всього дорослого населення країни, 32% жителів Донбасу; за **автономією** в складі України позитивно висловились – 6% (загальноукраїнський показник) і **8%** опитаних в Донбасі [33].

Отже, на ціннісний простір пограниччя впливають різноманітні чинники: адміністративні кордони, культурні межі, стан свідомості регіональних спільнот, традиції символічних просторів, міфи та ін. Цінності та настанови соціуму пограниччя, закріплені в архетипах та менталітеті, здатні актуалізуватися за специфічних (особливих, кризисних, військових) реалій суспільного розвитку. Саме тому визнання факту, що **українсько-російське пограниччя**, яке пролягає через Донбас, є **ризикогенним фактором державної безпеки**, має **стимулювати розробку довгострокових** програм, розрахованих на різні сегменти порубіжних соціумів (етноси, різні суспільні групи). Це має потенціал стати каталізатором прогресивних модернізаційних трансформацій у суспільстві. Слід впроваджувати на теренах Донбасу, інших ареалів пограниччя дієву

комунікаційну стратегію діалогу з населенням цих регіонів, яка має враховувати:

- *особливості* регіональної ідентичності,
- *історичні умови розвитку території,*
- *ментальні та психологічні особливості місцевого населення.*

Ми усвідомлюємо, що все, що відбувається на Донбасі – культурний маркер тих ідентифікаційних, ціннісних, цивілізаційних розбіжностей, які присутні в соціокультурній системі України.

Висновки. В умовах трансформації українського суспільства, змін у системі суспільно-політичних цінностей проблема формування спільної ідентичності набула особливого змісту. Нині очевидно, що контури умовних кордонів (лінії демаркації, лінії розмежування) поділили наше суспільство за лініями протистоянь. Протягом багатьох років українське суспільство формувалося в контексті «зіткнення» культурних традицій, а дихотомія «свій»/«чужий» була присутня у ціннісному просторі соціуму. Важливим кроком на шляху до консолідації українського суспільства є «етика *транскультуральності*», *орієнтація на культурну трансцендентність, своєчасне акцентування уваги на динаміці взаємовпливів та розмежувань.* А найбільш оптимальною *вбачається стратегія послідовної децентралізації і відмова від неактуальних сьогодні центр-периферійних відносин.*

1. Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центрально-периферійні підходи / Т. Зарицький // Україна модерна. – 2011. – Вип. 18. – С. 79–99.

2. Сухомлінов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему / О. Сухомлінов. – Донецьк: «ТОВ Юго-Восток, ЛТД», 2008. – 212 с.

3. Валлерстайн И. Геокультура развития или трансформация нашей геокультуры? [Електронний ресурс] / И. Валлерстайн. – Режим доступу: <http://www.geopolitics.ru/common/library.html>.

4. Степико М. Українська ідентичність : феномен і засади формування / М. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.

5. Буркут І. Сучасна Буковина: 1991–2005 / І. Буркут. – Чернівці, 2006. – 216 с.

6. Вишняк О. Історичні регіони України: критерії типологізації,

соціокультурні відмінності та політична свідомість / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 2. – С. 17–37.

7. Кравченко О. «Схід» як культурно-політичний концепт в українській регіоналістиці / О. Кравченко // Традиційна культура в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму. – Харків, 2013. – С. 80–86.

8. Kuromiya H. Freedom and terror in the Donbas: Ukrainian-Russian borderland, 1870 s–1990 s. / H. Kuromiya. – Cambridge, 1998. – 5–28 p.

9. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін // Прес-конференція «Україні – 20 : погляд соціолога» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/nfjbjrkrf.htm>.

10. Як Ви ставитеся до ідеї федеративного устрою України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/print.php?ing=UKR&&poll_id=1050&&address=poll.

11. Як бути з Донбасом? // Дзеркало тижня. – 2014. – № 23 (27 червня–4 липня).

12. Мнения и взгляды жителей Юго-Востока Украины: апрель 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html.

13. Рябчук М. Буття Поміж : парадокси суспільної амбівалентності [Електронний ресурс] / М. Рябчук. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/giabczuk/r17.html>.

14. Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 38–51.

15. Нагорна Л. Історична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії / Л. Нагорна // Регіональна історія України. – 2011. – Вип. 5. – С. 61–74.

16. Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація / І. Кононов. – Луганськ : Альма-матер, 2000. – 494 с.

17. Кононов И. «Луганский синдром» и пути его преодоления [Електронний ресурс] / И. Кононов. – Режим доступу: <http://www.ostrovok.lg.ua/statti/chernaya-voda/luganskiy-sindrom-i-puti-ego-preodoleniya>.

18. Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр. / В. Головка. – К. : Інститут історії НАН України. – 415 с.

19. Сучасна ситуація в Україні очима етнолога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ethnography.org.ua/contents/suchasna-sutuaciya-v-ukrayini-ochyma-etnologa>.

20. Дмитрук В. Російсько-український кордон і прикордоння як об'єкт дослідження історичної регіоналістики / В. Дмитрук // Регіональна історія України. – 2012. – Вип. 6. – С. 91–100.

21. Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації / Я. Верменич // Регіональна історія України. – Вип. 5. – 2011. – С. 29–48.

22. Журженко Т. Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт [Електронний ресурс] / Т. Журженко // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 89. – Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

23. Думки і погляди населення України: грудень 2014 року [Електронний ресурс] // Міжнародний центр перспективних досліджень. – Режим доступу : <http://opros2014.zn.ua/donbass>.

24. Проект Закону про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wl.cl.rada.gov.ua/pls/sweb2/wtbproc4_1?pf3511=52182.

25. Может ли Донбас оставаться в составе Украины и финансироваться Москвой и Киевом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ostrovok.lg.ua/news/chtnaya-voda/mozhet-li-donbass-ostavatsya-v-sostave-ukrainy-i-finansirovatsya-moskvoy-i-kievom-yu-lucenko>.

26. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір / Я. Верменич // Регіональна історія України. – 2012. – Вип. 6. – С. 67-90.

27. Динаміка патріотичних настроїв : група «Рейтинг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/engry/14101/>.

28. Динаміка ностальгії за СРСР. Жовтень 2015 року – [Електронний ресурс] // Соціологічна група Рейтинг. – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_nostalgii_po_ssr.html

29. 52% за вступ до ЄС – це мало, багато чи достатньо? [Електронний ресурс] // «Фонд демократичні ініціативи імені Лька Кучеріва». – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/mass_media/52-za-vstup-dostatno_.htm.

30. Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступати до Європейського Союзу? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/print.php?ing=UKR&&poll_id=1038&&adress=poll.

31. До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? [Електронний ресурс] // Інститут соціології Національної академії наук України. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/dodnja-nezalezhnosti-sho-ukrainci-dumayut-pro-ukrainu_.htm

32. Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру і шляхи подолання конфлікту // Загальнонаціональне опитування громадської думки населення України 9–19 жовтня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/stavlennja-nasnifictu_.html.

33. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 19–30 листопада 2015 р. [Електронний ресурс] // Соціологічна група «Рейтинг». – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2015_11_national_oversample_ua_combined_natl_and_donbas_v3_.pdf.